

Foto: (rechts) Anja/De Meisjes

Foto: Saskia Andriens

‘Rotterdam’ is een schip dat door de haven vaart

De etymologie van Nederlandse gebaren

Als een gebarentaalspreker met zijn handen snorharen ‘maakt’, is het wel duidelijk welk dier hij bedoelt, en waar dit gebaar vandaan komt. Maar soms zitten er aan de herkomst van gebaren heel verrassende verhalen vast.

HARRIE SCHOLTMEIJER

INSTITUUT VOOR GEBAREN, TAAL & DOVENSTUDIES, HOGESCHOOL UTRECHT

Bij sommige woorden in de gesproken taal is het niet moeilijk om vast te stellen wat de herkomst, oftewel de etymologie, ervan is. Wie wil weten waarom een koekoek ‘koekoek’ heet, moet even naar de roep van deze vogel luisteren. In de gesproken taal komen dat soort klanknabootsende woorden (zogenoemde onomatopoeën) eigenlijk maar weinig voor. De meeste voorwerpen produceren immers geen geluid, en als ze geluid produceren, wordt dat niet altijd gebruikt voor het woord. Alleen heel jonge taalgebruikers duiden een gemotoriseerd voertuig op vier wielen aan als ‘toettoet’ of ‘vroemvroem’. Alle andere Nederlandstaligen noemen zoiets een ‘auto’. En waar-

om dat dan een auto genoemd wordt, daarvoor moeten etymologen dan een vrij uitvoerig bronnenonderzoek doen.

Spoorwegmuseum

Gebarentaalonderzoekers hebben het in dat opzicht vaak eenvoudiger. Elk voorwerp heeft wel een vorm, en in gebarentaal wordt die vaak gewoon weergegeven. Bij het gebaar voor ‘huis’ vormen je handen een dakje en muren, bij het gebaar voor ‘kat’ trek je voor je gezicht aan denkbeeldige snorharen. Dat soort doorzichtige gebaren wordt in de gebarentaalkunde ‘iconische gebaren’ genoemd, of ‘transparante gebaren’, omdat ze zo doorzichtig zijn.

Inmiddels zijn niet alle iconische gebaren voor de hedendaagse waarnemer nog even transparant. Voorwerpen kunnen van vorm zijn veranderd, terwijl het gebaar voor het voorwerp hetzelfde is gebleven. Het gebaar voor ‘trein’, bijvoorbeeld, bestaat uit het naar voren en naar achteren bewegen van horizontaal gehouden onderarmen: duidelijk een nabootsing van de drijfstangen van een stoomlocomotief, die we tegenwoordig alleen nog op museumlijnen, in het Spoorwegmuseum en op modelbanen tegenkomen. Maar het gebaar wordt nog altijd gebruikt, ook voor hogesnelheidstreinen.

Het gebaar voor ‘koffie’, een draaiende hand boven een gesloten vuist, is ontleend aan de handkoffiemolen. Dat geeft een verouderde handeling weer. Ook in de gesproken taal geldt natuurlijk dat een woord voor een voorwerp behouden blijft als de vorm ervan verandert. Een strijkijzer is allang niet meer van ijzer, en wie denkt er bij een bier-viltje nog aan vilt?

Dom in Utrecht

Ondanks de veranderingen in de aandrijving van locomotieven of het malen van koffie zijn de gebaren voor ‘trein’ en ‘koffie’ nog altijd herkenbaar, en daardoor ook net iets gemakkelijker leerbaar dan een gebaar dat niet te doorzien is. Dat geldt ook voor gebaren die gebaseerd zijn op een klank- en schriftovereenkomst in het Nederlands. Het gebaar voor ‘Zeist’ doet denken aan de zeis, dat voor ‘Doorn’ aan de doorn van een bloem of struik en het gebaar voor de stad ‘Utrecht’ is hetzelfde als dat voor het bijvoeglijk naamwoord *dom* in de beteke-

nis ‘niet slim’, vanwege hét symbool van Utrecht: de Dom. Het is niet zo vreemd dat gebarentaal hier gebruikmaakt van het Nederlands: doven hebben kennis van gesproken taal doordat ze daar op school over leren. Omdat er geen geschreven gebarentaal bestaat, is dat geschreven Nederlands bovendien de schrijftaal van de doven.

Internaatskinderen

Naast deze eenvoudig te verklaren en daardoor gemakkelijker te leren gebaren, zijn er ook gebaren die wat meer achtergrondkennis vereisen. Neem nu het gebaar voor Veenendaal, dat wordt uitgebeeld met een grote neus. Twee studenten aan de Hogeschool Utrecht, Floor Kateman en Berdien Nootbos, ontdekten waarom. We moeten ervoor terug naar het Rotterdamse Rudolf Mees Instituut, een dovenschool waar een strenge en populaire leraar les gaf, meester Van Veen – een man met, inderdaad, een grote, scherpe neus.

En zo zijn er meer woorden waarvan de herkomst schuilt in de cultuur van dovenscholen en doveninternaten. Generaties doven zijn daar opgegroeid, en de Nederlandse Gebarentaal is daar ontstaan. Het gebaar voor ‘vrijdag’ bijvoorbeeld is een wrijvend gebaar over je borst. Op vrijdag gingen de internaatskinderen naar huis, en dan moesten ze niet alleen hun gezicht maar ook hun borst wassen, zodat ze helemaal schoon thuiskwamen.

Bij ‘verjaardag’ tik je met de rechterhand je linkerbovenarm bij de schouder en bij de elleboog aan. Het gebaar komt van het Groningse doveninstituut Guyot en herinnert aan het gebruik in grote delen van Noord-Nederland om de jarige een koek op de bovenarm te binden.

In het Brabantse Sint-Michiëlsgestel werd het onderwijs aan dove kinderen verzorgd door priesters. Die droegen een wit priesterboordje om hun hals, en als de kinderen op zo’n internaat het gebaar voor ‘wit’ wilden maken, zezen ze naar de plek waar zich bij de priesters dat witte priesterboordje bevond: naar hun hals dus.

Belang

De oorsprong van veel gebaren in de gesloten (en vaak ook verdwenen) cultuur van dovenscholen en doveninternaten maakt etymologisch onderzoek niet altijd eenvoudig. Toch is het belangrijk om ook in de gebarentaal aan etymologie te doen. Allereerst onthoud je een gebaar veel beter als je weet waar het vandaan komt. Maar ook is het van cultuur-

Illustratie: Saskia Andriens

historisch belang. Zoals we de gebaren beter kunnen plaatsen door ons te verdiepen in de cultuur, zo kunnen we de cultuur van doven pas goed begrijpen door de herkomst van de gebaren: de cultuur van op vrijdag goed wassen voor je de school verliet waar een meester Van Veen het voor het zeggen had.

GEOGRAFISCHE NAMEN

Amsterdam Gemaakt door drie keer onder elkaar de vingers te kruisen. Die kruisjes verbeelden de andreaskruizen uit het stadswapen.

Eindhoven De hand die boven het hoofd een draaiende beweging maakt, staat voor het indraaien van een gloeilamp – een verwijzing naar de verlichtingsindustrie van Philips, die deze stad groot maakte.

Groningen De hand boven het hoofd geeft de plaats aan op de kaart van Nederland ('Er gaat niets boven Groningen').

Rotterdam Hetzelfde gebaar als dat voor boot: handen met vingertoppen tegen elkaar, die een voorwaartse beweging maken als een boeg die het water doorklieft. Het schip vaart dan door de haven.

Nederland De handen die langs het hoofd omlaagbewegen, vormen een weergave van de Volendamse vrouwenkap, gedragen door onder meer Frau Antje, het symbool waarmee het Nederlandse bedrijfsleven zijn producten in Duitsland hoopt te verkopen.

Duitsland Gemaakt met een omhoogstekende wijsvinger boven het hoofd; verwijst naar de 'Pickelhaube', de oude Pruisische legerhelm.

Engeland De hand maakt een draaiende beweging om de kin, wat verwijst naar het riempje waarmee de berenmuts van de paleiswacht wordt vastgemaakt.

TIJD

zaterdag Gemaakt met gesloten vuisten tegen elkaar, mogelijk omdat op zaterdag sportevenementen plaatsvinden: clubs spelen dan tegen elkaar.

zondag Twee handen met de palmen tegen elkaar aan verbeelden het gebed, en verwijzen daarmee naar de zondagse kerkgang.

weekeinde Gemaakt met een gesloten vuist tegen een open handpalm: een combinatie van het gebaar voor 'zaterdag' en 'zondag'.

week Met een ronde hand wordt een verticale beweging naar beneden gemaakt, wat verwijst naar de weken die kolommen vormen op een maandkalender.

januari Twee handen in elkaar maken een schudende beweging; ontleend aan de nieuwjaarswensen.

februari Gespreide vingers maken een beweging alsof je dingen naar je toe haalt. Dat verbeeldt het sprokkelen – februari is de sprokkelmaand.

maart Gevouwen handen die zich in gestrekte vorm verwijderen, verbeelden het smelten van de sneeuw.

april Gemaakt met gestrekte vingers, waarbij de toppen elkaar raken. Dat is een gestileerde a, de beginletter van die maand.

mei Een half rondje, gemaakt met de duim en wijsvinger, dat schuin naar beneden beweegt, verbeeldt een ei: 'In mei leggen alle vogels een ei.'

juni De verticale hand die van het midden naar de rechterzijde van de borst gaat, symboliseert dat het jaar halverwege is, en omdat op die plaats ook het gebaar voor 'lang' gemaakt wordt, schemert een verwijzing door naar de langste dag van het jaar, die in deze maand valt.

juli Gevormd met een vlakke hand naast de mond, dat ook het gebaar is voor 'vakantie'.

augustus Hoewel juli volgens de weerkundigen de warmste maand is, wordt augustus aangeduid met het gebaar dat ook voor 'warmte' wordt gebruikt: twee handen die ter hoogte van de borst de gebaar der koelte toewuiven.

september Hetzelfde gebaar als bij augustus, maar iets lager: het is dan minder warm.

oktober Een hand in een rondje maakt schuin over het bovenlichaam een dalende beweging: de vallende bladeren en appels.

november Deze maand wordt aangeduid door het heen en weer zwaaien van duim en wijsvinger, waarbij de toppen elkaar raken. Dat verwijst naar de lampion waarmee kinderen op de elfde van de maand (Sint-Maarten) langs de deuren gaan.

december De handen maken een gestileerde kerstboom. Alternatief gebaar: rondje voor het voorhoofd, verwijst naar Sinterklaas.

VERVOER

auto In de gebalde vuisten die een draaiende beweging maken, kan iedereen het bewegen van een denkbeeldig autostuur zien. De mate van beweging zou bij een echte auto tot een zigzaggende koers leiden. De positie van de handen, 'tien voor half acht', is vanuit het oogpunt van veiligheid eveneens af te raden.

bus Dit gebaar wordt gemaakt met ineengestremde vingers, die een knikkende beweging maken. Die verwijzen naar de harmonicabalg van een gelede bus.

tram In de vingers die in een V-vorm naar voren bewegen, valt de stroomafnemer te zien. Het gebaar wordt ook gebruikt voor 'trolleybus'.

Het gebaar voor 'november' verwijst naar de lampion waarmee kinderen op de elfde van de maand (Sint-Maarten) langs de deuren gaan.

KLEDINGSTUKKEN

broek De handen maken bij dit gebaar een optrekkende beweging, alsof iemand zijn broek aan- of optrekt.

pyjama Handen gaan op borsthoogte op en neer; het gebaar van een pyjamashirt dat over het bovenlichaam getrokken wordt.

ETEN EN DRINKEN

melk De opgestoken duimen die een op- en neerwaartse beweging maken, verwijzen naar het melken van de koe.

thee Met de duim en wijsvinger tegen elkaar aan wordt de rechterhand boven de linkervuist op en neer bewogen, wat overeenkomt met de beweging waarmee een theezakje in kokend water op en neer wordt gehaald. De rechterhand heeft de vorm van de letter t uit het vingeralphabet. Het is niet duidelijk welk gebaar er eerst was, dat voor 'thee' of dat voor 't'.

BIJBELSE PERSONEN

Jezus Met de wijsvinger wordt beurtelings de handpalm van de andere hand aangeraakt: een verwijzing naar de kruiswonden van Christus.

Jozef De vuist met pink en duim naar voren, die een heen en weer gaande beweging maakt, refereert als zaagbeweging aan het beroep van Jozef timmerman.

KLEUREN

rood Een vinger tikt de (rode) lippen aan.

wit Het tegen de hals tikken is ontleend aan het witte (priester)boord. Houdt verband met het feit dat dovenscholen door priesters geleid werden.

blauw Dit gebaar is een combinatie van de letters b en l in het vingeralphabet. In veel talen begint het woord waarmee deze kleur aangeduid wordt met die twee letters (*blauw, blau, blue, bleu, blä*). <

Met dank aan Jan Nijen Twilhaar voor zijn commentaar.

